

V. Otroshchenko

IS IT HERO OR WORKER?

Paper deals with interpreting content graffiti on a fragment of a pot from settlement Bezimmenne II Novoazovsky district of Donetsk region, near Mariupol', before interpreted in the context of industrial subjects. Author found out analogy subjects from Bezimmenne II among heroes-charioteers of Indo-European mythology of the Late Bronze Age.

Keywords: Bezimmenne II settlement, the Late Bronze Age, chariot, phallic image, Indra, Thor, Pushan.

Матеріал надійшов 27.03.2013 р.

УДК 903. 415 (477. 51)

Гордієнко Р. О.

НОВІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОДНІПРОВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ У МЕЖИРІЧЧІ СЕЙМУ ТА ПСЛА

У запропонованій статті вводяться в науковий обіг матеріали п'яти нових пам'яток середньодніпровської культури в межиріччі Сейму та Псла. Ареал побутування культури розширюється на південь до басейну Псла.

Ключові слова: середньодніпровська культура, поселення, могильник.

Вивчення пам'яток середньодніпровської культури (далі СДК) на Лівобережжі почалося у 40-х рр. ХХ ст. Під час дослідження стоянки Мис Очкинський на Десні М. В. Воеводський відзначав наявність на багатьох місцевих пізньонеолітичних стоянках фрагментів посудин, близьких за формою до середньодніпровських, що, на його думку, вказувало на зв'язок із місцевими культурами неолітичної доби, зокрема культурою ямково-гребінцевої кераміки [13, с. 317]. У 1947 р. ним було досліджено і поховання, яке також можна віднести до СДК [16]. У 1948 р. Д. Т. Березовцем під час розкопок багатощарового городища біля с. Волинцеве Путивльського району Сумської області також було знайдено керамічні матеріали СДК [5, с. 66]. У 1950 р. Н. П. Амбургер відкрила поселення СДК в урочищі «Ближние колки» біля с. Нова Слобода посеред Мовчанського торфовища. Воно займає піщану дюну в заплаві біля корінного берега Сейму. На розораній поверхні дюни було зібрано підйомний матеріал, представлений фрагментами ліпного посуду доби бронзи та кварцитовими знаряддями. Серед керамічного матеріалу є два фрагменти стінок із відбитками шнура і 15 уламків посудин, орнаменто-

ваних прокресленим стрічковим орнаментом. За характером орнаменту посудини Н. П. Амбургер проводить аналогію з матеріалами Мар'янівського поселення [1].

У науковому обігу поселення відоме з 1930 р. [17]. У 1977–1978 рр. воно досліджувалося Середньодніпровською експедицією І. І. Артеменка. У ході цих досліджень було з'ясовано, що поселення відноситься до пізнього етапу СДК [4].

Переважна більшість пам'яток СДК на Лівобережжі Дніпра належать до середнього та пізнього етапів існування культури. Усі пам'ятки, розташовані на Десні та Сеймі, І. І. Артеменко датує пізнім етапом СДК [2, с. 19]. На цей час ареал культури значно збільшився, поширившись до басейну р. Сейм. Розселення відбувалося поступово, шляхом культурної і етнічної асиміляції місцевого населення [6, с. 372].

Список вже відомих на сьогодні пам'яток СДК у цьому регіоні можна доповнити ще п'ятьма новими об'єктами, виявленими в ході археологічних розвідок та в результаті вивчення матеріалів фондів музеїв Сумської області.

У 2004 р. на північ від с. Таранське Конопольського району Сумської області в піщаному кар'єрі, розташованому на підвищенні у за-

плавлі лівого берега Сейму і правого берега його притоки р. Куколка, зібрано виразний матеріал доби бронзи, а саме фрагменти ліпного посуду, крем'яні скребачки і пластина з ретушшю [9]. Привертає увагу фрагмент орнаментованої посудини з високими ледве відігнутими вінцями, прикрашеної стрічкою з чотирьох паралельних горизонтальних ліній відбитку шнура. Відбиток шнура прокладено і по зрізу вінця. За характером орнаменту фрагмент можна віднести до групи посуду СДК (рис. 1, 5). Варто зазначити, що поселення майже повністю знищене піщаним кар'єром, у стінках якого зафіксовано культурний шар до 0,3 м [8].

У 2011 р. на захід від с. Запсілля Краснопільського району Сумської області на високому місці корінного правого берега р. Псел автором під час археологічної розвідки також було зібрано підйомний матеріал у вигляді фрагментів ліпного посуду доби бронзи [11] (пос. Запсілля-3). Кераміка переважно червоно-сірого кольору, гарного випалу, поверхня ретельно заглажена, в тісті помітні домішки піску. За формою виділяються два типи горщиків. Перший тип: шийка невиразно виділена, вінця злегка відігнуті назовні. Прикрашений горизонтальною врізною лінією, нанесеною пунктиром під вінцем. Нижче розташовано ряд штрихованих трикутників, а під ними двома горизонтальними рядами наколювання, нанесені паличкою (рис. 1, 2). Другий тип горщика має високу пряму шийку, орнаментовану горизонтальними відбитками шнура. Між другою та третьою лініями розташовано ряд наколювань, нанесених круглою паличкою, які утворюють на внутрішній поверхні стінки посудини «перлини». Краї вінця рівно зрізані і прикрашені зигзагом з відбитків палички (рис. 1, 1). Решта інформативного матеріалу — це фрагменти стінок посудин, орнаментованих комбінаціями з прямих і навкісних прокреслених стрічок із відбитками шнура.

У 2012 р. на поселенні біля с. Запсілля були проведені додаткові обстеження. Закладений великий шурф дозволив провести стратиграфічні спостереження. Встановлена наявність культурного шару потужністю 0,25 м, що простежувався від поверхні і був представлений сірим ґрунтом зі значною концентрацією матеріальних решток, далі йшов передматериковий коричневий суглинок — 0,15 м і на глибині 0,4 м — глина [12].

Шурф був заповнений невеликою кількістю піщини і кераміки. Більша частина знайдених фрагментів — неорнаментований ліпний посуд. Значна частина кераміки, вінця і стінки посудин орнаментовані (67 фрагментів). Зібрана ке-

раміка виготовлена з глини з домішками піску і шамоту. Орнаментовані фрагменти прикрашені різними композиціями з прокреслених ліній, також зустрічаються фрагменти з відбитками шнура і три фрагменти з наколами паличкою. Із семи фрагментів вінця чотири належали одній посудині. Це був горщик (діаметр 16 см) із короткою шийкою і опуклим туловом, прикрашений зональним орнаментом. По зрізу вінця посудинки оздоблені горизонтальним відбитком шнура. Під вінцем розташовані ще три аналогічні відбитки, далі — ряд із вертикальних зигзагів, потім — дві горизонтальні лінії відбитків шнура, під якими ряд трикутних наколів. Завершує композицію орнамент із врізних ліній у вигляді ряду з обернених догори «ялинок», що чергуються з вертикальними лініями. Під вінцем є два наскрізні проколи, можливо, сліди ремонту (рис. 1, 3). За формою також виділяється горщик зі слабо виділеною шийкою і злегка відігнутим назовні вінцем. Посудина оздоблена чотирма горизонтальними відбитками шнура (рис. 1, 4).

Кераміка з поселення Запсілля-3 має багато спільних рис за техніко-технологічними характеристиками її виконання, формами і орнаментування з посудом поселень Ісковщина, Дубровка, Княжа Гора, Ходосовичі, Долинка, які дослідники (І. І. Артеменко, С. С. Березанська, М. М. Бондар, К. П. Бунятян та ін.) відносять до пізнього етапу СДК [7].

Відкрите В. А. Іллінською у 1966 році поселення біля с. Запсілля [12], у 2012 р. знову привернуло до себе увагу співробітників науково-дослідного центру «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології Національної академії наук України (ДП «НДЦ «ОАСУ» ІА НАНУ). Пам'ятка розташована на південь від села в ур. Глотове і займає край виступу тераси правого берега р. Псел. На цьому етапі поселення площею 100 × 150 м досліджувалося розвідкою і проводилися невеликі роботи шурфами. Зібрана колекція матеріалу, а також стратиграфічні спостереження дозволили встановити наявність культурного шару потужністю 0,4 м, де 0,1 м — дерновий шар, в якому зустрічалися фрагменти ліпного посуду; 0,4 м — сірий шар зі значною концентрацією матеріалів доби бронзи та поодинокими знахідками скіфського часу; 0,4 м — шар алювіального походження і на глибині 0,9 м — материковий суглинок.

Загалом на поселенні було знайдено близько 400 фрагментів посуду. Окрім кераміки, виявлено матеріал з кременю: уламки відщепів, відщепи, лусочка. Частина знахідок зазнала дії

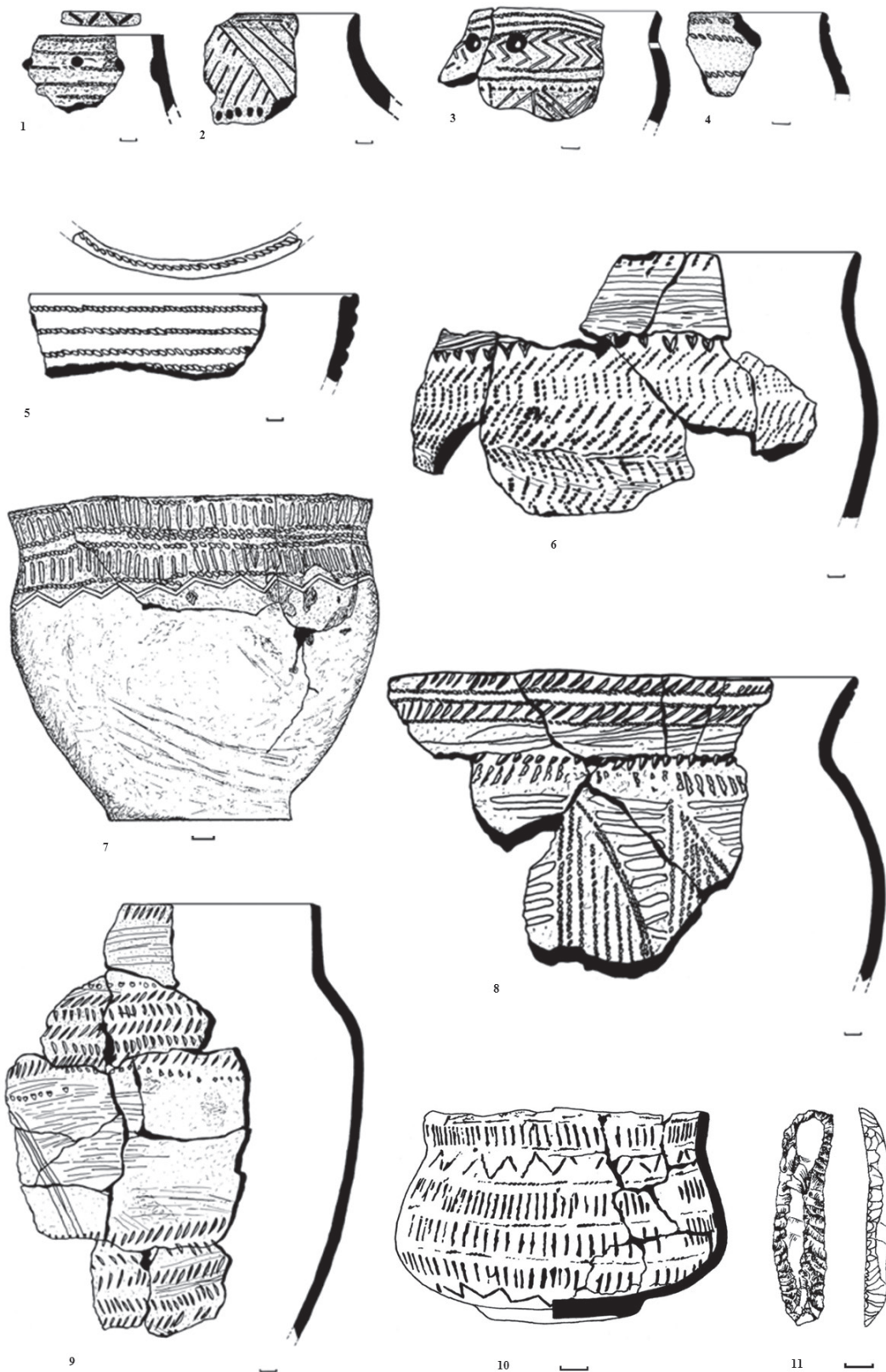

Рис. 1. Нові матеріали середньодніпровської культури у межиріччі Сейму та Псла. Поселення Запсілля (1–4); поселення Таранське (3, 5); поселення Запсілля-4 (6, 8, 9); Мутин (7); Латишівка (10, 11)

вогню. Серед виробів з кременю знайдено одну стрілку.

У керамічному комплексі з поселення переважають фрагменти вінець та стінок посуду СДК червоно-сірого кольору, гарного випалу, з домішками шамоту та піску в тісті. Для обробки поверхні ліпного посуду використана техніка полосчатого загладжування, коли розчоси наносилися по ще вологому тулубу посудини гребінцем із кістки чи дерева як по зовнішній, так і по внутрішній поверхні посудини, причому зовнішня, як правило, була оброблена ретельніше. Часто бугрувата від розчосів зовнішня поверхня потім загладжувалася якимсь твердим знаряддям, тому розчоси, нанесені гребінцем, набували м'якіших обрисів. Розчоси мали різні напрямки — вертикальний, горизонтальний, навкісний.

За формою і орнаментациєю реконструюються три посудини.

Перша посудина — горщик із прямими вінцями з добре наміченою шийкою, прикрашений зональним орнаментом: під вінцем ряд лівобічних навкісних прокреслених ліній, нижче був розташований ряд тичок від поставленої під кутом палички, під яким дві горизонтальні лінії ялинкового орнаменту, ще нижче — ряд лівобічних навкісних прокреслених ліній, паралельно якому знову проходить ряд тичок. Завершують композицію три ряди ялинкового орнаменту. Зовнішня та внутрішня поверхня посудини була вкрита полосчатим загладжуванням. Також на поверхні посудини простежуються чотири прокреслені лінії, що, вочевидь, були зроблені випадково при формуванні ще до випалу посудини. Можна відзначити, що ця посудина має нетипове для СДК профілювання (рис. 1, 9). Орнамент схожий на той, що зустрічаємо на посуді зі Стрелиці (поховання № 81) та Долинки (курган № 56) [5, с. 29, 75].

Друга посудина — горщик із короткою шийкою, відігнутими вінцями та опуклим тулубом діаметром 24 см. Орнаментована по всій поверхні; під вінцями ряд лівобічних навкісних прокреслених ліній, нижче яких дві горизонтальні лінії з відбитків шнура, під ними знову ряд лівобічних прокреслених ліній, нижче — одна лінія з відбитками шнура. По шийці горщика нанесений ряд тичок поставленою під кутом паличкою, далі — ряд вертикальних відбитків гребінцевого штампу. Завершує композицію орнамент зі штрихованих трикутників, виконаних відбитками шнура, що чергуються з горизонтальними широкими прокресленими лініями (рис. 1, 8).

Третя посудина — горщик із майже не виділеною шийкою і злегка відігнутим назовні вінцем,

під яким знаходиться ряд майже вертикальних відбитків гребінцевого штампу, нижче від краю вінець поверхня вкрита горизонтальним полосчатим згладжуванням. По найменшому діаметру шийки проходить ряд нігтьових V-подібних відбитків. Завершує композицію ялинковий орнамент по всьому тулову посудини. Орнаментация наносилася на ретельно заглажену поверхню. Внутрішня сторона посудини вкрита зглаженими розчосами (рис. 1, 6).

У 2011 р. між селами Латишівка і Пешкове Путивльського району Сумської області співробітником Путивльського Державного історико-культурного заповідника випадково було знайдено горщик [15]. Посудина невисока (13 см), приземкувата, має маленьке, ледь увігнуте дно (діаметр 8 см) і широке горло з прямими короткими вінцями (діаметр 15,5 см). Її тулуб трохи асиметричний, максимальний діаметр має нижня третина. Вся поверхня горщика прикрашена орнаментом, який розділений на шість рівних горизонтальних частин (поясів) стрічками з відбитків шнура. Перший пояс під вінчиком прикрашений вертикальними насічками, наступний — стрічкою зигзагу, далі — три пояси, оздоблені вертикальними насічками, а завершує орнамент стрічка зигзагу в придонній частині горщика. За способом орнаментациі та складом тіста горщик, згідно з типологією І. І. Артеменка, належить до першої групи столового посуду (рис. 1, 10). Такі посудини зустрічаються як на поселеннях, так і в похованнях СДК [6, с. 367–369].

При повторному обстеженні на краю тераси вздовж ґрунтової дороги, що спускається в заплаву Сейму, у промоїні від стікання дощових вод, на місці, де в 2011 р. був знайдений горщик, зафіксовано ще фрагмент від нього і разом з ним знаряддя праці з кременю, кінцева скребачка на пластині з дугоподібним лезом і однобічною ретушшою, що переходить на бокові краї пластини (рис. 1, 11). Подібні скребачки знаходять у поселеннях і могильниках середнього та пізнього етапів СДК (Пекарі, Ісківщина, Радуль). Знахідки зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі [11].

Слід згадати ще один цілий горщик — експонат (фондовий номер ОФ-4645 К-924) з Кролевецького краєзнавчого музею, переданий туди у 1970 р. місцевим краєзнавцем М. І. Сереженком. Знахідка походить з ур. Панські Грудки біля с. Мутин (Кролевецький р-н, Сумська обл.); артефакт був виявлений на підвищенні в заплаві правого берега Сейму на глибині близько 0,8 м у розрізі під час роботи бульдозера [18] (рис. 1, 7).

Посудина сірого кольору невисока (14,5 см) має широке горло з короткою шийкою і відігнутих вінцем (діаметр 15,5 см). Денце плоске, діаметром 8 см. Тулуб асиметричний, у верхній частині прикрашений орнаментом: по краю вінця проходить уривчаста стрічка, утворена відбитком шнура; перший пояс з вертикальних насічок, другий відокремлений від першого трьома горизонтальними стрічками з відбитків шнура; завершує орнамент горизонтальна стрічка і зигзаг.

За характером орнаменту посудину можна віднести до столового посуду пізнього етапу СДК. Найближчою аналогією йому є горщик із кургану №1 в урочищі Сергієва Грива, дослідженого неподалік від с. Ходосовичі Гомельської області Білорусі [3].

Останні два пункти, з яких походять цілі посудини, очевидно, можна віднести до поховальних пам'яток. На середньому етапі існування СДК з'являється новий поховальний обряд — тілопокладення і тілоспалення у ґрунтових могильниках, який побутує і на пізньому етапі [7, с. 40].

Під час обстеження території довкола знахідки з Латишівки курганних насипів чи ям виявлено не було. Поблизу горщика ні кісток, ні залишків кремації не знайдено. Місцевість, де виявлено посудину і скребачку, відповідає топографічним умовам розташування ґрунтових могильників СДК. Незначна глибина (0,5 м) може вказувати, що поховання було здійснене за обрядом кремації, розмите і знищене стікаючими зі схилу дощовими водами. Ця знахідка наводить нас на думку про належність її до поховального обряду, що є характерним для поховань СДК [6, с. 367]. Можемо припустити, що і горщик із Кро-

левецького музею, знайдений на досить великій глибині (0,8 м), а також топографічні умови залягання можуть вказувати на її приналежність до обряду ґрунтових поховань пізнього етапу СДК, здійснених за обрядом кремації.

Об'єкти біля с. Запсілля і Таранське-4 можемо кваліфікувати як поселення, про що свідчить наявність культурного шару і виявлені керамічні матеріали. Поселення Запсілля-3, розташоване на високій ділянці корінного берега Псла, належить до групи пам'яток із високою, а поселення Таранське-4 і Запсілля-4 — до пам'яток із низькою топографією.

На півночі Лівобережжя пам'ятки пізнього етапу СДК за стратиграфією часто змінюються сосницькими (Волинцеве та Мар'янівка). На нововиявленому поселенні Запсілля-3, крім середньодніпровських, було знайдено матеріали бабинської культури. Подібне явище простежується і в районі Канева на поселеннях Зарубинці III, Канів V, Селище IV та ін. [6, с. 373]. На поселенні Таранське-4 середньодніпровським матеріалам передують лизогубівські [10, с. 231]. А на Запсіллі-4 поруч із матеріалами СДК було виявлено поодинокі фрагменти бондарихинського та скіфського посуду.

Розглянуті матеріали з виявлених пам'яток на півночі Дніпровського Лівобережжя в межиріччі Сейму та Псла є важливими і перспективними у подальшому пошуку і дослідженнях як відкритих місцезнаходжень поселень, так і припущення про можливість існування поряд з ними ґрунтових могильників, характерних для цієї спільноти. Нові дані, безперечно, розширюють ареал побутування середньодніпровської культури і значною мірою доповнюють археологічну карту пам'яток.

Список літератури

1. Амбургер Н. Отчет об археологической разведке в Путивльском районе Сумской области в 1950 году // Науковий архів Інституту археології НАН України. — 1950. — № 2в. — С. 17–19.
2. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура / И. И. Артеменко // СА. — 1963. — № 2. — С. 12–37.
3. Артеменко И. И. Неолитические стоянки и курганы эпохи бронзы близ с. Ходосовичи Гомельской обл. БССР / И. И. Артеменко // Памятники каменного и бронзового веков Евразии / под ред. О. М. Бадера. — М.: Наука, 1964. — С. 63–65.
4. Артеменко И. И. Отчет о работе Среднеднепровской экспедиции в 1977 г. / И. И. Артеменко // НА ІА НАН України. — 1977. — № 11. — С. 35.
5. Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы / И. И. Артеменко // МИА. — М.: Наука, 1967. — Вып. 148. — С. 29, 75.
6. Артеменко И. И. Среднеднепровская культура / И. И. Артеменко // Археология Украинской ССР / под ред. И. И. Артеменко : в 3 т. — К.: Наукова думка, 1985. — Т. 1. — С. 364–375.
7. Артеменко И. И. Культуры раннего бронзового века южной полосы Европейской части СССР / И. И. Артеменко // Эпоха бронзы лесной полосы СССР / под. общ. ред. Б. А. Рыбакова. — М.: Наука, 1987. — С. 37–42.
8. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 1999 році / Л. І. Белінська, В. Б. Звагельський, В. О. Боршнев, М. П. Нога // Науковий архів СОКМ — 1999. — № 1. — С. 6–7.
9. Белінська Л. І. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2004 році / Л. І. Белінська, М. М. Беленко // Науковий архів СОКМ. — 2004. — № 1. — С. 4–5.
10. Белінська Л. І. Матеріали неоліту-середньої бронзи з басейну р. Сейм на Сумщині / Л. І. Белінська, С. А. Теліженко // Матеріали та дослідження з археології східної України. — 2008. — № 8. — С. 231.
11. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2011 році / Л. І. Белінська, О. А. Удовіченко,

- О. О. Білінський, Р. О. Гордієнко // НА ІА НАНУ. — 2011. — № 1. — С. 8.
12. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2012 році / Л. І. Білінська, О. А. Удовіченко, О. О. Білінський, Р. О. Гордієнко // НА Сумського обласного краєзнавчого музею (у друці).
13. Березанська С. С. Середньодніпровська культура / С. С. Березанська // Археологія Української РСР / за ред. В. Д. Барана, С. М. Бібікова : в 3 т. — К. : Наукова думка, 1971. — Т. 1. — С. 309–317.
14. Ильинская В. А. Отчёт о разведке в Днепровском левобережье по течению рек Псла и Сейма / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин // НА ІА НАН України. — 1966. — № 18. — С. 147.
15. Плаксина Е. В. Археологические находки эпохи бронзы вблизи Путивля / Е. В. Плаксина, А. А. Удовіченко // МИ-АДЛ. — Курск : Курская городская типография, 2012. — Вып. 4. — С. 99–103.
16. Розенфельдт И. Г. Стоянка Мыс Очкинский / И. Г. Розенфельдт // КСИИМК. — 1950. — Вып. XXXI. — С. 130–131.
17. Рудинський М. Мар'янівська стація / М. Рудинський // Антропология. Річник кабінету антропології ім. Ф. Вовка. — К., 1930. — № 3. — С. 179–190.
18. Сереженко М. І. Горщик із урочища Панські грудки : [рукопис] / М. І. Сереженко // Кролевецький краєзнавчий музей, науково-допоміжний фонд, б/н.

R. Gordienko

NEW OBJECTS OF THE MIDDLE DNIEPER CULTURE IN THE SEIM AND PSEL

The article is devoted to publishing the materials on five new objects of the Middle Dnieper culture in the Seim and Psel interfluvium. The culture area extends south to the basin of the river Psel.

Keywords: the Middle Dnieper culture, settlement, burial ground.

Матеріал надійшов 25.03.2013 р.